

Jan Klíma: Salazar. Tichý diktátor. Nakladatelství Aleš Skřivan ml. Praha 2005. Počet stran: 271. ISBN: 80-86493-15-6.

Pavel Kopecký

Abstract

The book by Jan Klíma from the University of Hradec Králové gives a well-founded insight into the field of Salazar's regime in Portugal. It gives a well-arranged and highly readable outline not only of the domestic but also of the foreign policies of the non-democratic system. Thanks to its authors's personal experience, the work furthermore provides a very attractive insight into the long-time fighting of the Iberian Peninsula country over the colonies whose particularities influenced the opinions and culture of the Portuguese even in the seventies.

Key words: Salazar, Portugal, Totalitarianism, Colonies.

Narozdíl od soudobého vývoje vlasti nacionalisty Francisca Franca panuje nyní, jak se zdá, v širší portugalské veřejnosti snaha rehabilitovat vlastní nesvobodnou minulost. Přesněji poopravit pohled na původně rázně odmítnuté ztělesnění mnohaleté diktatury. Zdá se totiž, že obyvatelstvo menšího členského státu Evropské unie považuje údobí krajně konzervativního diktátora za nezdiskreditovanou součást stávající národní identity, což právě kontrastuje se Španělskem, kde posílily opačné tendence k odstranění veřejných připomínek autokrata opírajícího se o armádu, katolický klér a tradiční rodinu. Naznačuje to alespoň letošní podívaná tamější televizní stanice RTP propojená s hlasováním „kdo nejvíce přispěl k velikosti Portugalska“. Ukazuje leccos o širší společenské recepci elitářského Antónia de Oliveira Salazara (1889 – 1970), neboť ten byl – přes jisté rozpaky zlomené údajně „bouřlivými protesty“ – do pomyslného kláně přece jen zařazen a nakonec suverénně zvítězil s jednačtyřiceti procenty ze 160 tisíců hlasů. Hlasování *naznačuje*, že obvyklé vnímání nejzavilejšího obránce druhdy celosvětové, striktně nábožensky pravověrné koloniální říše je daleko příznivější nežli nazírání jejích *historicky vzdálenějších* tvůrců – Vasco da Gama skončil na místě čtvrtém.

A právě Antóniovi de Oliveira Salazarovi je v našem prostředí věnován pionýrský životopis. Kniha vzešla ze zkušeného pera docenta Jana Klímy, bývalého diplomatického pracovníka v Angole a pedagoga historie a mezinárodních vztahů na Univerzitě Hradec Králové. Řečený vědec má na kontě celou řadu kvalitních prací z oblasti moderní historie, zvláště z minulosti Portugalska a lusofonních zemí (Dějiny Brazílie, Angoly, Guinea-Bissau nebo Východního Timoru) či kolonialismu (Poslední koloniální válka, Dekolonizace portugalské koloniální říše). Profesionalitu formální i obsahovou dokazuje člen Kabinetu iberoamerických studií Univerzity Hradec Králové také tentokrát suverénně. Své rétorické kvality přenáší do velmi čtivého textu, čímž se značně odlišuje od dnes bohužel obvyklé hantýrky humanitních věd. Prokazuje brilantní znalost literatury a pramenů, pracuje s dokumenty československé zastupitelské služby a patrná je jeho dobrá osobní obeznámenost s prostředím jak Portugalska, tak dalších území původně spadajících do rozsáhlé říše.

Velmi čtivá publikace se dělí do osmi okruhů uspořádaných na základě chronologického sledování osudů diktátora a země. Směřuje od dětství, mládí a dospívání prodchnutých různými patry religiozity k Salazarem milované akademické dráze, přes počátky politické kariéry k roli státnické. K formování Nového státu, komplikacím a zápasům v průběhu 2. světové války, k zásadní proměně poměrů do „studené“ nesmiřitelnosti bipolárního světa spojené s obapolně farizejskou dekolonizací. Ke křečovité, ba fanatické obraně dosaženého systému správy věcí portugalských. K dlouhé agonii režimu, jenž zašel pár let po skonu svého svérázně charismatického tvůrce.

Autor přesně vystihuje zahraniční i domácí zdroje Salazarova diktátorského úspěchu. Vidí patrné souvislosti mezi ustavením demokratické republiky na troskách staleté, nicméně přežilé, slabé monarchie a pádem vážnosti ponejprve nadějemi vítané republiky ve prospěch vojenské diktatury, z jejíhož zmatku se postupně vynořil postupně dozrávající „republikánský monarcha“. Zbožný člověk, jemuž prorokovali kariéru „církevního řečníka“, po celý život v zásadních otázkách vskutku měnil názor málokdy. Uzavřený, šetrný muž, kterému nikdy nebyly po chuti myšlenkové extrémny. „Odmítl fašismus, nacismus i komunismus a vyzvedl vlastní model, jehož účelem je posílit zdiskreditovanou a potlačenou autoritu proti excesům špatně pochopené svobody...“ (S. 97) Odmítal tudíž také lidovládu ve prospěch tradice a (politikou podmalované) víry, již notně vyzdvihl coby de facto celoživotní dogmatické krédo. A to článkem Rozhovor, v němž pravil, všímá si autor, že náboženství „je mnohem víc než politika“. (S. 17) Šlo o hodnoty pro původně zakřiknutého posluchače teologie bez „odvahy k formulaci vlastního názoru“ vskutku úhelné. Rozvíjející se vojenská diktatura v tehdy velmi zaostalé zemi nemohla ani, jak ostatně kniha naznačuje, nepracovat s propagandou založenou

na lidové pověrečnosti. Na Štědrý den L. P. 1932 titulok bombastického článku oznamoval: „Salazarův obraz je na deskových malbách Nuna Gonçalvese. Od finančníka z roku 1450 k finančníkovi roku 1932.“ (S. 88) Nijak náhodná je pak politikem Salazarem prosazená ideologická klauzule o výslovném odvržení politicko-ideových krajností, z nichž si speciální zmínku vysloužilo sekularizované náboženství ultralevice, klauzule, na kterou v éře utužování režimu musel přísahat každý výše postavený státní zaměstnanec – „Prohlašuji na svou čest, že plně stojím za společenským řádem spočívajícím na politické konstituci z roku 1933 a že výslovně odmítám komunismus a všechny podvrtné ideje.“ (S. 116) Podle všeho jej a jeho lvím podílem zformovaný systém dobře vystihuje souvětí z projevu uvedené na zadní straně přebalu publikace: „Neexistují věčné režimy, jsou jen režimy stabilní a nestabilní; neexistují dokonalé režimy, některé však slouží národům, a jiné z nich dělají sluhy; neexistují univerzální režimy, jedny jen uznávají a druhé naopak neuznávají specifika okolností a univerzálnost lidského faktoru.“

Chování zpočátku nesmělého Salazara v takřka náhodných počátcích politické kariéry dvakrát nenaznačovalo, že jde o vycházející hvězdu portugalské moci. Jeho schopnosti se měly teprve projevit, stejně jako žádostivost doživotní moci. Byl vnitřně ideově prodchnutým kazatelem pravd tzv. „Nového státu“ (formulovaným v přibližně stejné době jako projekt budování Třetí říše, upevňování stalinismu či koneckonců vyhlášení New Dealu), jež rovněž vygenerovaly zásadní společné zmatky, ba rozklad mladé republikánské společnosti zoufale toužící po řádu. Po následováníhodné autoritě, božím vyvolenci. Ten svou odpovědnost přecházející s věkem do role, do pózy postupně přijal: „Umřít? Copak si mohu dovolit umřít v době, kdy se dějí takové věci?“ (S. 241) Stal se živoucím symbolem španělského poloostrova srovnávaným s Franciscem Francem. Skutečné paralely mezi iberskými vůdci (Salazar na rozdíl od „kolegy“, „caudilla“ žádnou obdobu podobné pocty v oslovení nevyžadoval: „Nechci být občansky kanonizován.“ (S. 183)) jsou ale ve skutečnosti dosti skromné. Původní životní dráha potomka pomalu se vzrůstající rodiny Antónia de Oliveiry st. měla mít podobu sutany. Jediného syna totiž rodiče ze svého hlediska zaopatřili tím, že jej poslali do kněžského semináře. Těžištěm Salazarova školního vzdělání se však nakonec stala ekonomie, jíž s láskou vyučoval a s váháním opouštěl ve prospěch vládní praxe.

Až náboženskou úpornost spojenou s chladným kalkulem v Salazarově povaze obráží vlastně celá šňůra činů jeho „politického růžence“. V nejtěžších chvílích dokázal účelově mobilizovat portugalský národ, na místě všeobecně očekávatelné obrany nebo aspoň smířlivosti prosazoval nesmiřitelné ataky a silácká gesta. Dovedl ale vystihnout slabosti

soupeře a přesně chápal, kterých konfliktů se vystříhat. Klasickým krokem směřovaným dovnitř státního organismu, jímž nemilosrdně usiloval o uhájení „velkého díla“, je dekret o politické policii vydaný v srpnu 1954. Při jeho charakteristice se setkáváme s asi největším odsudkem Salazarovy mocenské hry. Pravomocné posílení surové PIDE (organicky navazovala na nechvalně známou PVDE existující do r. 1945), které bylo elitami umožněno zadržet podezřelého až na 360 dní, učinilo Portugalsko – podle mínky Jana Klímy – definitivně „policejním státem“ (S. 189). Premiér zastíňující vždy hlavu státu, miláček Štěstěny Salazar je nepřímo připodobňován k předákům mnoha podobných režimů, když zaznívají citace přesvědčených demokratů, že „chce a umí pracovat, jen když na ulicích vládne bojácné mlčení“. Nový stát, dítě bezdětného Salazara, byl od druhé světové války porovnáván s nejsurovějšími systémy, které lidstvo poznalo v první půli dvacátého století, neboť měl „jedinou stranu, cenzuru, hypertrofii politické policie, zneužití koncepce politických zločinů a trestů za ně, tělesné tresty a koncentrační tábory.“(S. 161)

Nesporně zajímavá jest pasáž o značně svérázně interpretované neutralitě, již udržet především v průběhu 2. světové války nebylo z pochopitelných důvodů právě lehké. Rozhodla řada faktorů; mimo nezbytného štěstí malého Portugalska plnou podporu politice vojenské neangažovanosti udržovaly živé vzpomínky na hospodářské ztráty plynoucí ze skromné účasti v prvním světovém konfliktu. A zdá se, že právě široké uznání páně Salazarovy (úspěšné) snahy zachovat Lisabon mimo válečný požár do budoucna značně znesnadnilo pozici rozpolcené opozice nesvobodného režimu: „Jestli nás ten člověk ušetří války, měli bychom líbat dláždění, kudy chodí,“ říkalo se při vzpomínkách na tzv. velkou válku. (S. 143)

Ostentativně sebezapírající se Salazar vplynul postupně do nové podoby. Stal se živoucím symbolem vnitřní stability rigidního režimu a jeho „dábelské politiky“. Přestál opakované pokusy o převrat a mezinárodní izolaci (roku 1949 jej kvůli Azorám demokratický Západ akceptuje v NATu). Byl modlou státu usilujícího o zachování multirasového kurzu jedné z nejposlednějších koloniálních velmocí. Bolestně sice ztratil indickou Gou, z duše jej trápila a pobuřovala východní i západní kritika, odmítání byť maskovaného kolonialismu. „Americké přátelství je rezervováno evropské části Portugalska a americké nepřátelství ostatním částem.“ (S. 243) V jeho persóně vlastně poznáváme jakýsi vnitřní smutek z oslabování celé iberské země, do jejíchž tradic hluboce zasáhly zámořské objevy novověku. Ty ve „věku rozumu“ nabyly podobu transkontinentálnosti Portugalska.

Hluboký smysl má sled výjevů z podzimu Salazarových let. Roků zvláštní kritičnosti a cynismu. Ani zestárlý nepřestával udivovat okolí schopností (sebe)reflexe. Při otvírání divu dobové techniky, Salazarova mostu, symbolické spojnice mezi severem a jihem a mezi

minulou zaostalostí a pokrokem, položil cynický dotaz po dedikační desce: „No, jsou-li písmena zalitá v bronzovém bloku, bude pak těžké je odstranit... Věřte, jména politiků by se měla dávat památkám a veřejným dílům až sto nebo dvě stě let po jejich smrti... Mé jméno bude jednou z mostů odstraněno a někteří pánové budou mít problémy z toho, co udělali teď.“ (S. 244) Pečlivě sledoval evropský a světový vývoj, hledal paralely a poučení, takže k tragické okupaci ČSSR „bratrskými státy“ krajní konzervativce výstižně podotkl: „Vždycky se mi zdálo, že Dubček na to šel moc rychle.“ (S. 251) Konec přišel náhle. Jako rázem skončilo Pražské jaro pod tankovými pásy v celoevropsky zmatečném roce 1968, tak skončila éra Salazara. Pro mozkovou mrtvici, kteréž devastujícím následkům s charakteristickou houževnatostí odolává bezmála další dvě léta, je zbaven funkce premiéra a jeho spolupracovník, kritik a nástupce v úřadu Marcello José das Neves Caetano veřejně chválí genialitu svého předchůdce.

Definitivní konec salazarovského režimu „s lidskou tváří“ přináší (na rozdíl od sousedního Španělska) násilný převrat opět příznačně uskutečněný armádou. „Karafiátová revoluce“. Vcelku izolovanému a izolujícímu se Portugalsku s náhle radikálně levicovými náběhy tak otevřela cestu do demokratičtější části Evropy. Odkaz autokrata nepřežily ani zbývající kolonie, jakkoliv stojí za dodatek, že Macao připadlo Číně roku 1999. Nicméně, kterak bystře podotýká Jan Klíma, spojitost vlády Salazara a života silného portugalského kolonialismu paradoxně mírnila rozšířené domácí odsudky jeho éry.

Bylo již řečeno, že recenzovaná monografie patří ke kvalitním, neboť je značně erudovaná, promyšlená, překračující také formální stránkou obvyklý rámeček podobných textů. Autokrat António de Oliveira Salazar je vykreslen nesmírně plasticky, s patrným osobním přístupem, a přesto s velkou snahou o objektivitu. Vedle vysloveně negativních rysů osobnosti, které přenesl na *svůj* státní organismus, nejsou nijak zastírány jeho stránky kladné. Přitom je kritický aspekt jasně patrný. Vše podloženo bohatou a zajímavou literaturou i prameny, jež doplňují stručné vysvětlivky zkratk v domácím prostředí méně známých termínů (DRIL, MPLA, PAIGC, FRELIMO aj.). Menší nedokonalostí, která však v posledku podtrhuje celkovou vyvedenost, jsou občasné tiskové chyby v matérii. „Tichého diktátora“ lze rozhodně doporučit coby dobrý zdroj informací a úvah o moderní historii Portugalska a jeho lidu, (neo)kolonialismu a mezinárodních vztahů vůbec.